

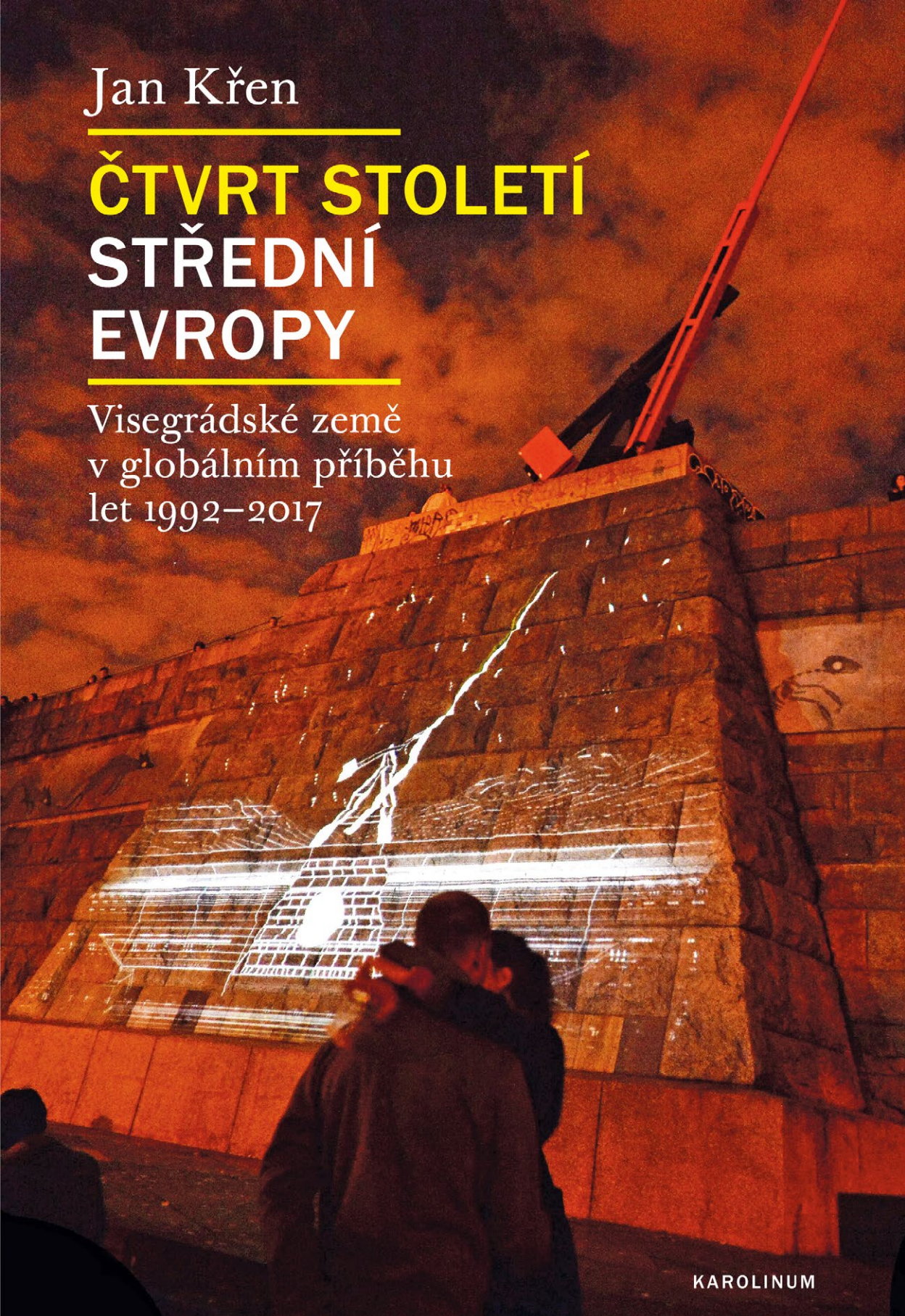
Jan Křen

ČTVRT STOLETÍ STŘEDNÍ EVROPY

Visegrádské země
v globálním příběhu
let 1992–2017

Čtvrt století střední Evropy

Visegrádské země v globálním příběhu let 1992-2017

Jan Křen

Recenzovali: Prof. Detlef Brandes
prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Redakce Kamila Veselá
Jazyková korektura Vendula Kadlečková
Rejstřík Dita Kříšťanová
Grafická úprava Zdeněk Ziegler
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2019
Text © Jan Křen, 2019
Cover photo © ČTK / Kateřina Šulová, 2019

ISBN 978-80-246-3977-2
ISBN 978-80-246-4003-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

ÚVOD /9

1. HISTORICKÉ PŘEDPOKLADY /13

Souvislost s minulostí (*patch dependence*) /13

Střední Evropa: národy bez státu /14

Střední Evropa: „národní“ státy /16

Slováci: nový činitel střední Evropy /17

Střední Evropa pod nacistickou okupací /18

Komunistické hnutí ve střední Evropě /21

Dilemata ruského komunismu /25

Střední Evropa pod sovětskou diktaturou /29

Destalinizace: první krize sovětského bloku /32

Počátky národní a dělnické rezistence /34

Československo: pražské jaro a jeho pád /36

Maďarsko: kádárovské reformy shora /39

Polsko: epopěj Solidarity /40

Poslední fáze: „legalistická“ rezistence /42

Pozdní státní socialismus /45

1a Exkurz: Neoliberální Západ /47

2. PŘEVRA TY A REVOLUCE 1988–1992 /55

Rozpad Sovětského svazu a jeho bloku /55

Sjednocení Německa: ze dvou jedno /64

Polsko: sjednaný převrat /67

Maďarsko: převrat, či kontinuita? /72

Československo: kapitulace režimu /78

Rozdělení Československa: z jednoho dva /87

Revoluce, nebo ne? /91

3. TRANSFORMACE POSTKOMUNISTICKÝCH ZEMÍ /94

Transformace jako revoluce? /94

Nová střední Evropa „homogenních“ států? /97

Ekonomická transformace (Washingtonský konsenzus) /102

Polsko: předvoj transformace /110

Maďarsko: první komunistické reformy /113

Československo: reformy a rozdělení státu	/117
Česko: premiant?	/120
Slovensko: outsider?	/122
Politická transformace	/126
Nové státní zřízení	/127
Stranická demokracie	/131
Občanská společnost	/135
Veřejné mínění	/143
Předběžná bilance I	/145
3a Exkurz: Čína vzdálená a neznámá	/146
4. PŘELOM STOLETÍ	/150
Svět na přelomu století	/150
Visegrádská čtveřice	/153
Polsko: velké a první	/155
Maďarsko: konec vlád levice	/161
Česko: od pravice k levici	/164
Slovensko: úspěšný outsider	/167
Komparativní pohled: politika	/173
Prezidenti	/174
Vlády	/175
Levice a pravice	/177
Extrémy	/180
Nová demokracie	/181
Komparativní pohled: ekonomika	/183
Přiblížení k Evropě?	/183
Modernizace	/184
Zemědělství a venkov: sirota transformace?	/186
Komparativní pohled: společnost	/191
Sociální struktura	/191
Korupce	/194
Zahraniční kapitál	/196
Střední vrstvy	/199
Oběti transformace	/201
Obraz postkomunistické společnosti, nejen polské	/204
4a Exkurz: Čína: ekonomický růst bez demokracie	/205
5. DO EVROPSKÉ UNIE A NATO	/209
Nová střední Evropa a její volba	/209
Přípravy a vstup do NATO a EU	/212
Nové dějiště střední Evropy	/216
Prohloubení Unie: Lisabonská strategie	/219
Prohloubení Unie: ústava a Lisabonská smlouva	/223

6. SEDM HUBENÝCH LET 2008–2014	/229
Krise v Evropě	/229
„Lisabonská“ Unie	/232
Tři Evropy?	/235
Polsko: první vláda jedné strany	/237
Maďarsko: první vláda jedné strany	/242
Česko: od deseti k pěti	/246
Slovensko: konec vlády jedné strany	/251
Střední Evropa: krize	/255
Bilance II	/257
Alternativy?	/261
Visegrádská čtveřice: státní konvergence	/266
Visegrádská čtveřice: občanská konvergence	/270
Visegrádská čtveřice: typ ekonomiky	/273
Závislá ekonomika	/273
Druhořadá ekonomika	/276
Vlády jedné strany	/281
Současnost dvojí minulosti	/285
7. SAMÉ KRIZE A JEDNA REVOLUCE	/290
Obamova Amerika	/291
EU od krize ke krizím	/292
Ukrajinská krize a konflikt s Ruskem	/295
Velká migrace	/299
Vlna teroru	/309
Klimatická krize	/312
Čtvrtá průmyslová revoluce	/315
Dvě globální integrace: Západ	/318
Dvě globální integrace: Východ	/321
Otázky pro zítřek: Evropa	/325
Otázky pro zítřek: Trumpova Amerika	/331
Otázky pro zítřek: Rusko	/335
Otázky pro zítřek: Čína	/337
Otázky pro zítřek: visegrádská čtveřice	/341
VÝHLED SVĚTA?	/349
Summary	/351
Bibliografie	/355
Rejstřík	/362

Úvod

Francouzský historik Jacques Le Rider charakterizuje střední Evropu jako ansámbl neustále se měnící v čase i prostoru. Tato kniha pojednává střední Evropu současnou, ale v tradičním časovém výměru: čtvrtstoletí počínající historickým mezníkem roku 1989 končí výročím v roce 2015, který není takovým historickým mezníkem jako rok 1989. Přesto je čtvrtstoletí dosti dlouhou dobou, v současném tempu vývoje zvláště, aby se z ní dalo vytěžit přece jenom jisté relevantní poznání.

Mnohem složitější je výměr prostorový, poněvadž střední Evropa nemá vyhraněný geografický tvar: „Střední Evropa je sporný prostor a prostor sporu. Spor se vede o to, co tento prostor vlastně je.“¹ Pověstné jsou debaty, kdo do ní patří, a kdo ne, podle toho, z jakého hlediska je tento region zobrazován, a to tak rozličně, že nejednou vzniká dojem, jako by každý autor měl svou střední Evropu.² To platí i o autorovi této knihy, který se problematikou středoevropského prostoru zabývá už od sedmdesátých let minulého století.³ Jeho opus magnum s rozsahem přes tisíc stran⁴ pojednávalo dobu této knize předcházející a zahrnovalo též Rakousko, zčásti i tehdy proměnlivé Německo a také tehdejší velké Židovstvo, zničené nacistickou genocidou, aby se uvedly alespoň tři závažné příklady.

Autor se přiklání k pojetí průkopnického díla polsko-amerického historika Piotra S. Wandycze z roku 1992.⁵ Zvláštní přitažlivost knize dodává její étos, vyjádřený titulem *Cena svobody*, z níž autor odvodil i smysl této historie: „Byly to dějiny, které je donutily bránit svou svobodu a bojovat za ni častěji než obyvatelé mnoha jiných zemí [...] Svoboda má však svou cenu, byť byla v průběhu sta let proměnlivá.“⁶

Wandyczovo dílo je vlastně zpětnou projekcí tehdejší trojice Polska, Československa a Maďarska do minulosti. V jejím titulu přirozeně užil termín „středověchodní“, neboť právě z Východu její obyvatelé přišli; autor předkládané knihy,

---

1) Karel Kosík, cit. dle Petr Bílek: Střední Evropa je, ale kde?, *Literární noviny* 4/2015, s. 5.

2) Příznačná je rozličná terminologie: „Evropa środkowa“ nebo „środkowo wschodnia“, „Mitteleuropa“, „Zentraleuropa“, „Ostmitteleuropa“, „Middle East Europe“ etc. V Česku se pojem „středověchodní“ příliš neujal a dává se přednost termínu „Evropa střední“; někdy užívaná náhražka „Evropa střední a východní“ je zavádějící, neboť spojuje střed s odlišným a rozsáhlým regionem Východu.

3) Jan Křen: Palackého představy střední Evropy, in: *Historické studie* (samizdat), Praha 1978, s. 1–35.

4) J. Křen: *Dvě století střední Evropy. 1789–1989*, Praha: Argo 2005.

5) Piotr S. Wandycz: *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the present*, London: Routledge 1992; český překlad vypustil podtitul středověchodní: *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti. Cena svobody*, Praha: Academia 1998.

6) Tamtéž, s. 258.

kteřý měl příležitost osobně s Wandyczem diskutovat, může doložit, že v tomto termínu není ani stopy po dodnes častém západním pohledu, který z onoho pojmenování vybírá jen druhou část: Poláci, Maďaři, Slováci a Češi jsou považováni za „východníky“; je příznačné, že je to v češtině nezvyklý pojem a ve slovenštině běžné slovo „východniári“ má zcela jiný, domácí význam. Není to však jen předsudek, neboť „střední Evropa má ve 20. století tak nesmírně problematické dějiny, že všechny její jemnější intelektuální, sociální a kulturní proudy jsou pro pozorovatele zvenčí víceméně neviditelné“.⁷

Ve své knize Wandycz už jen zmínkou mohl zachytit rozdělení Československa a vznik Visegrádu, k němuž byl skeptický. Jak patrně, do „své“ střední Evropy nezahrnul „severní křídlo“ postsovětských zemí baltských ani „křídlo jižní“, tehdy ještě jugoslávské Slovinsko a Chorvatsko; Rumunsko a Bulharsko měl zjevně za země balkánské.

Pro současného autora je ovšem samozřejmostí, že se z Visegrádu stala evropská stálice, ať pozitivní, či negativní, jež této čtveřici dodává společný název a tvar: visegrádské země jako jádro střední Evropy jsou také vlastním tématem této knihy. Je to zároveň pokus rozšířit soudobé dějiny až do doby nejspíše nejnovější, a vnést tak historiografii do hájemství systémových disciplín, jakými jsou sociologie, politologie, filozofie či estetika nebo literární věda, které s aktuálním materiálem běžně pracují.

V tomto případě má historik s nimi v podstatě stejné prameny, ale liší se svým historickým přístupem – ne tak systém, ale příběh. Od běžné historiografie se však liší v tom, že v nejnovější části nemá dostatečný odstup, ačkoli ten není jen čistě časový, ale má i jiné formy: autor sám má za sebou i odstup sociální, dvacet let zákazu povolání a života v dělnickém prostředí, poznání k nezaplacení, sice špatně placené a se ztrátou přístupu k literatuře, ale druhou stránkou byla nezávislost a svobodné diskuse v kruhu Charty 77, jejímž byl signatářem. Přesto se v té době historické práce nevzdal a právě odtud pochází jeho nejúspěšnější dílo,⁸ které vyšlo v sedmi vydáních. Omezení z „normalizační“ doby mu v mnohém vynahradilo v roce 1984 hostování na brémské univerzitě a po roce 1989 několik let dalšího hostování v zahraničí. Jistým odstupem je snad i autorův vysoký věk, takže kniha je vlastně jeho ego-historií, spojenou se stálým zápolením, aby myšlení příliš netuhlo.

Po první, retrospektivní kapitole následuje *Exkurz: Neoliberalní Západ*, obraz sféry, do níž osvobozené země vstupovaly, ale tehdy ji viděly jinak. Jádrem knihy jsou přirozeně chronologické kapitoly paralelní historie visegrádských zemí, které jsou vždy kombinované komparativními a syntetizujícími kapitolami.

Přijetí do NATO a EU a adaptace do těchto struktur rozšířilo historii těchto zemí o celé nové dějiště, bez něhož se už jejich historie neobejdou, neboť je také základnou a měřítkem jejich toužebného cíle vyrovnat se nebo se aspoň přiblí-

7) Tony Judt – Timothy Snyder: *Intelektuál ve dvacátém století*, Praha: Prostor 2013, s. 242.

8) Jan Křen: *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Knihnice historických studií (samizdat) 1986; 4. vydání, Praha: Karolinum 2013.

žit úrovni starých vyspělých členských zemí; analýze pozitivních i negativních výsledků konvergence či integrace jsou věnovány zvláštní kapitoly. Novicové už spolu se starými členy sdílejí i problémy rozšiřování Unie o nové přidružené země, které jsou většinou v jejich sousedství. Všechny čtyři pojednávané země prožily desetiletou dramatickou transformaci a po ní následující náročné začleňování do nových velkých integračních projektů Unie, v posledních letech se bohužel víc referuje o jejich obtížích. To se týká i závažných důsledků těžké rány, kterou Unie utrpěla rozchodem s Velkou Británií.

Vskutku fundamentálním dějem současnosti je nezadržitelný postup globalizace. Visegrádské země nejsou jen jejími procesy obklopeny, ale pronikají do jejich života nejen pozitivními stimuly, nýbrž i řadou krizí, nejprve krizí ekonomickou, poté geopolitickou krizí blízké Ukrajiny a konfliktem s Ruskem, časově následující krizí migrační, souběžně s teroristickou vlnou; jakkoli jsou jich visegrádské země dosud ušetřeny, paradoxně se z nich stal nejkomplicovanější problém ve vztazích s Unií et vice versa. Z hlediska perspektivního je zvláště závažná krize klimatická, která už začíná působit i na místní mírné podnebí. Nemenší, ne-li perspektivně vůbec největší význam má čtvrtá průmyslová revoluce 4.0, která není převratná jen v ekonomice, ale začíná proměňovat celou společnost a její život, což samozřejmě platí i pro visegrádské země. To je další rozšíření jejich historií.

Sama globalizace je politicky ztělesněná „koncertem“ čtyř velmocí, Ameriky, Evropy, Číny a Ruska, ale také světovými institucemi à la Mezinárodní měnový fond či Světová banka, k nimž se řadí integrační svazky východní i západní; nepominutelná je i role gigantických nadnárodních koncernů, jejichž síle se většina národních států nemůže rovnat. V této souvislosti jsou zařazeny i další dva retrospektivní exkurzy o vývoji Číny, dlouho na Západě málo známé a přehlížené. V knize mají do jisté míry obdobnou, ale protikladnou roli, jako exkurz o západním neoliberalismu: vítězstvím v roce 1949 se Čína stala druhou komunistickou mocností, ale rozchod s Moskvou ji vedl do slepé uličky zmatečné a kruté Maovy diktatury. Teprve Teng Siao-pching zavedl od roku 1987 Čínu na novou cestu, jež chudobnou zemi za třicet let proměnila v pokročilou supervelmoc, dovršující vlastně současnou globalizaci: sílící Čína podnítila proměnu unilaterální nadvlády Západu v čele s Amerikou do tvořící se multilaterality.

To je zcela nové historické prostředí, jímž se obtížně protloukají i velké národní státy, nemluvě o těch malých, k nimž patří státy středoevropské, nevyjímaje ani Polsko, největší z nich. I pro ně je to existenční výzva, jež tvoří novou vrstvu jejich současných dějin. Při úsilí dovést své podání až do nejnovějších dějů, snaží se autor v příběhu posledních let vyhnout svůdným předpovědím budoucnosti: v řadě podkapitol, nazvaných *Otázky pro zítřek*, usiluje zjistit problémy či deficity, které toto údobí zanechává budoucnosti, kterou oslovuje jen otázkami.

Až na drobné úpravy byla několikaletá práce na knize ukončena v podstatě 31. července 2017.

Za cenné připomínky je autor vděčen Jiřímu Hanákovi, Janu Honovi, Nině Lohmannové, Lubomíru Mlčochovi, Jiřímu Peškovi a Jiřímu Vykoukalovi. Autor vděčí tehdejší doktorandkám Miroslavě Jasenčákové a Miroslavě Kůželové za pomoc a rešerši materiálu; jeho zvláštní dík patří kolegyním a kolegům z Masarykovy knihovny v Jinonicích. Kniha by nevznikla bez Mileny Janišové, jíž budiž věnována.

1. Historické předpoklady

Souvislost s minulostí (*patch dependence*)

Rok 1989 a dění v jádru střední Evropy, v budoucí visegrádské čtveřici, nelze pochopit bez širších a namnoze spletených souvislostí s minulostí či podle teorie *patch dependence* závislosti na ní. Pro historiky je to samozřejmost, ale důraz na ni kladou i sociologové, kteří ji dokonce označují za „nejmocnější teorii postkomunistické transformace“, neboť poukazuje „na sílu kontinuity společenského vývoje, na tíživost minulého dědictví, na iluzornost toho, že můžeme přejít z jednoho režimu do druhého tak jednoduše, jako se přeseďá z vlaku na vlak“.⁹ Jsou i ekonomové, kteří mají za objektivní kategorii „institucionální paměť“, jež podle nich „sahá velmi daleko zpátky do historie“.¹⁰ Britský ekonom klade už konkrétní otázku: „Jak daleko je třeba jít do historie, jak stará historie je ještě relevantní?“ Komunistické období je pro toto téma nepominutelné, ale doba před ním má také svůj význam: v českém případě tento ekonom sám za formotvorné historické údobí považuje dobu „vzniku moderního českého národa v habsburské monarchii“.¹¹ Také pro politického filozofa „je prvním úkolem zkoumat historické pozadí a pravděpodobné meze“.¹² Sborník o polské transformaci, vzniklý pod redakcí významné polské socioložky Marie Jaroszové, počíná historikovou kapitolou, která jde dokonce až do 18. století: „Ze všech kořenů naší skutečnosti se dnes jako nejtrvalejší jeví ty, za něž ‚vděčíme‘ dobám saským,“ předcházejícím dělení Rzeczpospolité.¹³ Symbolickým příkladem vlivu minulosti byl i vznik visegrádského svazku, založeného v únoru 1991 prezidenty Havlem a Wałęsou s premiérem Antallem, kteří pro svou schůzku zvolili právě historické místo, maďarský Visegrád, kde v roce 1335 uzavřeli spojenectví králové polský Kazimír III. Velký, uherský Karel Robert a český Jan Lucemburský.

---

9) Jiří Večerník – Petr Matějů (ed.): *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*, Praha: Academia 1998, s. 293.

10) Lubomír Mlčoch: *Zastřená vize ekonomické transformace: Česká ekonomika mezi minulostí a budoucností (Institucionální pohled)*, Praha: Karolinum 1997, s. 50.

11) Martin Myant: *Vzestup a pád českého kapitalismu: ekonomický vývoj České republiky od roku 1989*, Praha: Academia 2013, s. 29–30.

12) Johann P. Arnason: *Historicko-sociologické eseje*, Praha: SLON 2010, s. 130.

13) Janusz Tazbir: *Korzenie współczesności*, in: *Polska. Ale jaka?*, ed. Maria Jarosz, Warszawa: Oficyna Naukowa 2005, s. 78.

Následující text se také soustředí na historické děje či pozůstatky minulosti, na nichž byl porevoluční vývoj podle terminologie teorie *patch dependence* závislý a které jej relevantní měrou ovlivňovaly.

Střední Evropa: národy bez státu

Pátrání po historických kořenech středoevropské politické transformace nemůže přejít často přehlíženou skutečností, že před 1. světovou válkou jen nevelké radikální menšiny zdejších neplnoprávných národů měly v programu státní samostatnost. S výjimkou Poláků (a ještě ne zcela) žádná ze zdejších směrnatných politických reprezentací o samostatnost neusilovala a všechny dávaly přednost sebeurčení v rámci mnohonárodních říší. Typickým příkladem byli Češi, z malých ti větší a vyspělejší, jejichž vůdce František Palacký už v roce 1848 spatřoval národní budoucnost v (reformované) habsburské monarchii.¹⁴ K Rakousku Čechy odedávna přitahovala potřeba ochranného štítu proti rostoucí moci Německa a později k tomu přibýly i zřetele ekonomické, rozsáhlý trh monarchie pro sílí český kapitál. Tuto realistickou rozvahu vyznávala i moderní generace: T. G. Masaryk (samostatnost národ nespasí, zvláště ne s třetinou „německých velezrádců“), mladočeši Josef Kaizl (samostatnost à la Srbsko není cílem pro moderní národ) a Karel Kramář (samostatnost je fantasmagorie) a sociální demokrat Bohumír Šmeral (samostatnost bude jen nárazníkovým státem a kořistí velmocí).¹⁵

Cílem jejich předválečné „pozitivní politiky“ nebylo nedosažitelné maximum „historického práva“, ale optimum spatřované v získání trvalého podílu na ústřední vládě a státní byrokracii, aby se Češi stali v Předlitavsku národem (spolu)vládnoucím jako haličští Poláci a aby reformované Rakousko i jim bylo svého druhu „státem národním“. K této orientaci inklinovaly i vůdčí garnitury pobaltských národů v carském Rusku nebo nemaďarské národy v Uhrách, byť byly povětšinou na počátku této cesty a přece jen po ní postupovaly, i když vlády každý takový krok brzdily.

Příbuzenství této prozíravě zdrženlivé a sebeomezující strategie s orientací potomků na integraci s Evropskou unií je nabíledni, třebaže si to po roce 1989 málokdo uvědomoval. Vliv na to měl výsledek 1. světové války, kdy se historie dala jinou cestou: kdyby zvítězilo vilémovské Německo, Rakousko-Uhersko nebo carské Rusko, nedala se žádná vstřícnost vůči neplnoprávným národům a jejich pozitivní politice čekat. Její velcí zastánci, Masaryk a Kramář, ji také opustili a přiklonili se k myšlence státní samostatnosti, s níž operovaly i obě válečné aliance. Centrální mocnosti v roce 1916 dokonce zřídily na dobytém území ruského záboru loutkovou polskou vládu. Na straně Dohody americký prezident Wilson

14) Jan Křen: Palackého představy o střední Evropě 1848–1849, in: Jan Křen: *Historik v pohybu*, Praha: Karolinum 2013, s. 81–98.

15) Jan Křen: Alternativy nacionalismu (česká „pozitivní politika a její obdoby ve střední a východní Evropě), in: J. Křen: *Historik v pohybu*, s. 150–184.

vyhlásil ideu sebeurčení a do svých čtrnácti válečných cílů zařadil obnovu polské Rzeczpospolité, ale druhým národům sliboval jen autonomii v Rakousku-Uhersku, jež Dohoda chtěla zachovat, odtrhne-li se od Německa. Tyto původně diverzní manévry velmocí však posílily ambice nestátních národů a na konci války stanuly vítězné dohodové velmoci před *fait accompli*: namísto mnohonárodních říší habsburské a carské v celé střední Evropě mezi Německem a (sovětským) Ruskem živelně vzniklo devět nových národních států, v nichž byly nastoleny demokratické režimy západního střihu – v dosud monarchické střední Evropě vznikla nová sféra demokracie.

Versailleské mírové konferenci, z níž bylo vyřazeno sovětské Rusko i poražené Německo, připadla role arbitra v nepřehledných sporech a válkách nových států, jejichž elity opustily svou předválečnou zdrženlivost a jejich nynější, maximalisticky pojmávaná sebeurčení se křížila a byla v mnohém neslučitelná. Rakousku mírová konference vlastně vnutila národní samostatnost, když mu zakázala sloučení („anšlus“) s Německem a z velkých Uher vzniklo též malé národní Maďarsko. Obě země byly ale přetíženy tím, že zdědily velmocenskou státní výbavu Předlitavska a Zalitavska, a předimenzované byly pro ně i obě metropole, Vídeň a Budapešť.

Rakušané se časem do své nové existence vžili, a dokonce v ní našli smysl, ale pro Maďary byla myšlenka vlastního národního státu nepřijatelná. Všechny tři jejich poválečné politické garnitury usilovaly o zachování Uher: první vláda Károlyiho si je představovala demokratické, následující několikaměsíční rudá diktatura je chtěla mít komunistické a kontrarevoluční „bílá“ diktatura admirála Horthyho zachovala aspoň formálně monarchii; dva pokusy Habsburka Karla o návrat Horthy zlikvidoval, převzal moc jako regent a stanul v čele prvního autoritativního režimu ve střední Evropě. Mírová konference ve francouzském zámku Trianon byla na neústupné Maďary mimořádně tvrdá a vytvořila národní Maďarsko okleštěné: z více než čtvrtiny Maďarů se staly menšiny v sousedních státech vítězných, v Rumunsku, Československu a Srbsku. Maďari na tuto ránu reagovali heslem „Nem! Nem! Soha!“ (Ne! Ne! Nikdy!) a jejich většina se s tímto stavem nikdy nesmířila. Maďarsko se stalo prvním revizionistickým státem a ve střední Evropě vznikl problém, který se bude znovu a znovu vracet – dodnes.

Všechny ostatní nové národní státy měly národnostní problémy v podobě početných menšin. Ačkoli už tehdy byly navrhovány přesuny či odsuny obyvatelstva, aby tak vznikly státy čistě národní, jak se stane po druhé válce, ve Versailles se o tom neuvažovalo a konference otázku menšin řešila zvláštním mezinárodním ochranným režimem v duchu nového mezinárodního řádu, který navrhl americký prezident Wilson v podobě Společnosti národů, jež měla spory států řešit mírovou cestou. Osudnou ránu však utrpěl tento projekt už při svém zrodu: členství Ameriky, mocnosti nejkvalifikovanější pro roli nestranného arbitra, zamítl izolacionistický kongres.

Střední Evropa: „národní“ státy

Přes všechny optimistické naděje bylo zakladatelské údobí nových států nepříznivé, není-li to slabé slovo: první roky jejich existence byly plné vzájemných konfliktů, válek a sociálních bouří, způsobených poválečnou hospodářskou krizí a rozvratnou hyperinflací, jíž se vyhnulo jen Československo. Až v následujících „zlatých“ dvacátých letech mohla začít nezbytná přestavba do nových poměrů, která však křehké a nezkušené demokratické režimy přetěžovala a nové státní národy na to všechno nebyly dostatečně připraveny. Ve veřejnosti ovšem působila úleva od válek a v nových státech radost z nově nabyté samostatnosti; skeptickým Kassandrám se nevěřilo.

Největší Polsko, větší než všechny ostatní dohromady, zvítězilo v roce 1921 nad Sověty ve válce o své východní historické země, v nichž však převažovali Bělorusové a Ukrajinci a Poláci tvořili jen dvě pětiny obyvatelstva. Vnitřně Polsko prožívalo chronickou politickou krizi, kterou ukončil v roce 1926 vojenský převrat maršála Piłsudského. Pod heslem „sanace“ (ozdravění) vznikl specificky polský autoritativní a vojácký režim maršalovy osobní moci. Parlament byl zachován a v něm připuštěna pravá i levá opozice, ale za krize pak režim přitáhl oště a vláda sociální protesty i politickou opozici brutálně potlačovala. Po Maďarsku byla tato druhá diktatura chmurnou předzvěstí pro zdejší demokracie, jež čekal podobný osud za velké hospodářské krize, která nečekaně vypukla v Americe v roce 1929.

V Evropě nejvíc otřásla Německem, kde v roce 1933 slabá výmarská demokracie podlehla hitlerovské totalitární diktatuře, jež byla pro sousední stredo-evropské země bezprostřední hrozbou. O rok později padla i demokracie rakouská a Československo zůstalo v tomto regionu poslední demokracií. Samo bylo však ve složité vnitřní situaci. Republika nebyla státem národním, ale národnostním, v němž Češi, iniciátoři nového státu, tvořili jen polovinu obyvatelstva a teprve se Slováky představovali většinu. Pro roli státního národa byli Češi poměrně dobře připraveni: jediní ze Slovanů byli vyspělým národem průmyslovým s produktivním zemědělstvím a moderní kulturou. Ostatně už před válkou koloval bonmot, že Češi jsou již státním národem, kterému už jen ten stát chybí. Nedocněno bývá, že československá demokracie, posilovaná mimořádnou autoritou prezidenta Masaryka, byla výrazně civilní, bez paramilitárních organizací a s loajální armádou. Československo prokázalo největší odolnost: i v těžkých 30. letech měla vláda spolehlivou parlamentní většinu (z 300 poslanců 172), jejíž slabou stránkou byla však nedostatečná flexibilita, zvláště v národnostních problémech.

Prvním a nejvážnějším byla silná a po všech stránkách vyspělá třímilionová německá menšina, která měla za sebou dlouholetou kariéru přední součásti vládnoucího národa Rakouska. Po počátečním odporu proti Československu daly se však demokratické (aktivistické) německé strany cestou podobnou někdejší české pozitivní politice a od roku 1926 se staly jedinou menšinou v Evropě, která se podílela na vládě. Teprve za hospodářské krize, která německé průmyslové pohraničí

silně zasáhla, se v německém táboře odehrál převrat: vedoucí silou se stala nová sudetská strana, zprvu sice hlásající autonomii, ale pod vlivem silného nacistického křídla a hitlerovského Německa, odkud byla i financována, se začala orientovat na odtržení německého pohraničí a připojení k Německu, zatímco demokratická menšina, sociální demokraté, komunisté, několik kněží a občanských osobností, statečně bránila Československo. Po Mnichovu se situace zkomplikovala: jen menšina této menšiny zůstala československé věci věrná, kdežto většina se od ní odtáhla, s Čechy se rozešla a Češi se rozešli s ní. Když pak v roce 1942 vůdce této menšiny Wenzel Jaksch protestoval proti britskému odvolání Mnichova, přišel o přízeň Britů a ti se s Čechy shodli na poválečném vysídlení. V témže roce přišla z Británie další rána pro osud sudetských Němců, a to zneplatnění Mnichovské dohody britskou vládou 5. 8. 1942 (na pozadí atentátu na říšského protektora Reinharda Heydricha), což vytvořilo právní rámec pro odsun německých menšin z východní Evropy. Příští osud sudetských Němců se pak ztotožnil s osudem Německa a dokonale jej vystihl historik: „Hrobník sudetských Němců a jejich světa se jmenuje Adolf Hitler.“¹⁶

Slováci: nový činitel střední Evropy

Zvláštním a odlišným případem byli v Československu Slováci, budoucí čtvrtý národ visegrádské skupiny. Češi, Poláci i Maďaři byli starými národy historickými a státními, třebaže každý časem o svůj stát přišel. Slováci, odedávna v Uhrách sídlící, patřili do *natio hungarica*, ale jejich svébytnost nebyla dlouho vůbec uznávána a slovenské národní hnutí se těžko prosazovalo. Dvoul milionové chudé rolnické etnikum s tenkou vrstvou národovecké inteligence, hlavně kněžské, bylo v Uhrách podrobena nejtvrďší maďarizaci: neměli ani jednu střední školu a na jejich území byla jen maďarská správa. Už před první válkou však slovenská společnost zjevně ožívala, Slováci získali i nevelké parlamentní zastoupení, ale ještě za války v emigraci doporučoval jejich vůdčí představitel Milan Rastislav Štefánik (1880–1918) s ohledem na to, že v zahraničí byli málo známí, operovat jen s titulem *le pays tchéque*.

Moderní slovenská společnost vznikala vlastně až za Československa, třebaže ještě v roli junior partnera. Umnou konstrukcí československého národa o dvou větvích se Slováci stali součástí vládnoucího národa s trvalým podílem na vládě, i když správu museli nahrazovat Češi – příliš dlouho. Nové postavení Slováků stvrzovala i polovina státního názvu a hymny, slovenština se stala rovnou větví československého státního jazyka, rychle se začalo rozvíjet slovenské školství, v roce 1919 byla založena v Bratislavě univerzita a v roce 1927 v zemském zřízení republiky získalo Slovensko poprvé v dějinách politicko-administrativní tvar; Milan Hodža, jediný Slovák ve funkci premiéra se jím stal až na sklonku první republiky, zatímco ve čtyřicetileté historii komunistického režimu, lze-li předeslat,

16) Johann Wolfgang Brügel: *Češi a Němci 1939–1948*, Praha: Academia 2008, s. 329.

byla ve čtveřici hlavních mocenských funkcí rovnost: dva Češi a dva Slováci. Namísto tradičního centra národního hnutí v provinčním Martině stala se centrem tehdy ještě silně maďarsko-německá Bratislava, která se však rychle modernizovala a slovakizovala. Moderní demokratické prostředí republiky bylo pro Slovensko vpravdě živou vodou: už ve 20. letech mělo poměrně početnou vrstvu sekulární inteligence; tehdy vznikla vlastní univerzitní věda i pozoruhodné avantgardní umění.

K tomu však vývoj dospěl až v rozličných zákrutech, mezi nimiž byly i stinné stránky nového Československa. Pro slabou slovenskou ekonomiku nebyla vždy příznivá koexistence se silnou ekonomikou českou. Zaostalý slovenský venkov se v té době ještě příliš nezměnil a industrializace začne až zbrojním průmyslem ve 30. letech, kdy přínosem pro konkurenční schopnost Slovenska byla i výstavba jeho železničního spojení na západ. Oba národy s mimořádně blízkými jazyky se lišily nejen rozdílnou historickou zkušeností Uher a Rakouska, ale i duchovně: Češi byli nábožensky vlažní katolíci nebo „husité“, Slováci povětšinou hluboce věřící katolíci a církev byla pro ně nespornou autoritou. Toto druhé konzervativní a katolické Slovensko politicky reprezentovala ľudová strana zasloužilého a ctěného národovce pátera Hlinky, která kolísala mezi státní loajalitou a separatismem; v tom míval prsty maďarský revizionismus a pro spojení s ním byl odsouzen jeden z čelných předáků strany Béla Tuka. Přestože se už i na mezinárodní scéně se Slováky začalo počítat, česká politika se svým paternalisticko-centralistickým sklonem dlouho jejich vzestup nedoceňovala, což mezi nimi posilovalo nacionalistické a separatistické tendence, které však převládly až po Mnichovu.

Podle slovenského historika „některé dlouhodobé vývojové trendy, založené počátkem století, které akcelerovaly po roce 1918“, pokračovaly i ve vazalské Slovenské republice, kdy se vytvořila státní výbava a Slováci se stali státním národem.¹⁷ Motorem těchto změn byli třicátníci, mladá generace ľudové strany, jejíž značná část kompromitovaná spojenectvím s nacistickým Německem po válce odpadla. Druhá část této generace byla významnou silou ve Slovenském národním povstání, jehož nosnou roli však „znemožnila vojenská porážka“, která pak po válce ulehčila „eliminování slovenské samosprávy spojenými silami centralismu“.¹⁸ Už tehdy však byla patrná dynamika mladého národa, kterou předvádí jeho současná *success story*.

Střední Evropa pod nacistickou okupací

Rokem 1938 začalo půlstoletí, jež národy střední Evropy prožily pod dvěma diktaturami, německo-nacistickou a rusko-komunistickou. Na sklonku 30. let byla politicky fatálně rozdělená střední Evropa akutně ohrožena stále agresivnější po-

17) Lubomír Lipták: *Storočie dlhšie ako sto rokov*, Bratislava: Kalligram 1999, s. 114.

18) Tamtéž, s. 115.

litikou hitlerovského Německa, před níž západní velmoci ustupovaly. Rakousko v obavě před Německem hledalo oporu v Itálii, kdežto Maďarsko inklinovalo spíš k Německu. Polsko i Československo sice přináležely k francouzskému bloku, ale každé zvlášť a nadto mezi nimi bylo trvalé napětí. Kromě sporné otázky Těšínska obě země rozděloval i postoj vůči Sovětskému svazu: pro Polsko historický nepřítel, pro Československo ve 30. letech už spojenec. Praha iniciovala spojenecký svazek tzv. Malé dohody s Rumunskem a Jugoslávií, namířený proti maďarskému revizionismu a politicky vázaný na Francii, ale ekonomicky byli oba tito českoslovenští partneři orientováni na Německo; největším deficitem však byla absence Polska ve svazku. Na rozdíl od Československa se maršálovi Piłsudskému podařilo v roce 1934 uzavřít smlouvu o neútočení s Německem, své blízké však před Německem varoval a vybízel k přípravám na válku s ním. Československo v roce 1935 uzavřelo spojeneckou smlouvu se Sovětským svazem, provázanou článkem o vzájemné pomoci se smlouvou francouzsko-sovětskou v marném pokusu o vytvoření systému kolektivní bezpečnosti v Evropě. A ministr zahraničí Beneš se nezávisle a na dálku shodl s Piłsudským: i on s válkou s Německem počítal a prosadil rozsáhlé zbrojení a stavbu pohraničních pevností.

Prvním krokem k porobení střední Evropy nacistickým Německem byl „anšlus“ Rakouska, vydávaný za akt německého sebeurčení a tehdy ještě většinou Rakušanů vítaný. Na mnichovské konferenci v září 1938 premiéři Británie a Francie Československo Německu vydali a doma je za to uvítal potlesk veřejnosti. Od Československa bylo odtrženo německé pohraničí a na kořisti se podílelo Polsko zábořem Těšínska i Maďarsko zábořem jižního a východního Slovenska s druhým největším městem Košicemi. V březnu 1939 hitlerovské Německo zbytek Československa zlikvidovalo: pro anexi českých zemí už neplatilo německé sebeurčení a fikce státnosti, jakou byl Protektorát Čechy a Morava, měla Západ uklidnit. Tzv. státní prezident, autonomní vláda a česká správa cele podřízená německým orgánům byla stále více omezovaná. Konečným cílem bylo podle prvního říšského protektora von Neuratha „vyplnění tohoto prostoru německými lidmi“;¹⁹ ve zkratce vystihuje podstatu nacistické politiky titul nejnovější knihy *Germanizovat a vysídlit*.²⁰ „Konečné řešení“ české otázky bylo ale odloženo až po vítězství, neboť zdejší průmyslový potenciál byl pro německou válku nepostradatelný. K udržení klidu byl zde teror vždy pečlivě dávkovaný, ale odpor proti okupačnímu režimu manifestovaly už velké demonstrace na podzim 1939. Pro tehdejší českou realitu byla příznačná v roce 1942 poprava prvního předsedy protektorátní vlády generála Eliáše za spolupráci s odbojem, jehož největším činem byl zanedlouho poté atentát na šéfa nacistické Bezpečnosti Heydricha.

V září 1939 přišlo na řadu Polsko, které si tajně rozdělili oba diktátoři, Hitler a Stalin: po vojenské porážce byla západní část Polska okupována Německem

19) Cit. dle Václav Kural: *Místo společenství konflikt! Češi a Němci ve velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938–1945)*, Praha: Ústav mezinárodních vztahů 1994, s. 62.

20) Srv. Detlef Brandes: *Germanizovat a vysídlit: nacistická národnostní politika v českých zemích*, Praha: Prostor 2015.

a východní Sovětským svazem. V případě německého vítězství by se ale budoucnost Čechů a Poláků asi příliš nelišila: oba národy neměly být ani satelitními státy, s jakými nacisté počítali pro okupované země západní. Okupační režim v Polsku, mnohem tvrdší než v Čechách, byl vlastně dvojitý: víc než dva roky byla východní část Polska okupována Sověty a mnoho Židů tam našlo útočiště, ale teror proti Polákům za německou částí nezaostával. Z území Polska a jeho východních sousedů nacisté učinili „krvavé země“,²¹ které se staly dějištěm největšího zločinu dějin, konečného řešení (*Endlösung*), jímž bylo vyhlazení skoro šesti milionů evropských Židů, z nichž největší části pocházely z Polska nebo Sovětského svazu; obětí vraždící mašinérie bylo i pět milionů Poláků, zejména jejich inteligence, kterou hitlerovci chtěli vyhladit nejdříve.

Poláci byli též první na řadě v druhém *Endlösung*, jež nacisté připravovali pro Slovanů, považované rovněž za podřadnou rasu. Zvláštní projekt, nazvaný „Generalplan Ost“, vypracovali němečtí odborníci pro „Lebensraum“ na Východě, který se měl po vítězství stát německou kolonií a Slované měli tam být vysídleni jako obsluha německého panstva, odhadované počty se pohybovaly mezi 30 až 50 miliony a předzvěstí byly deportace milionů „ostarbeiterů“ na otročké práce do Německa. Hrůzný záměr *Ostplanu* měl být snad i osudem „slovenského národa“.²² Díky vítězství Spojenců se tento plán už neuskutečnil a pozornosti historiografie až příliš často uniká.

Polsko bylo však „krvavou zemí“ i v jiném než Snyderovu smyslu: bylo krvavým dějištěm zoufalých židovských povstání a silné rezistence polské Armie Krajowe, která patřila v Evropě k největším a jejímž tragickým vrcholem bylo varšavské povstání v roce 1944. Krvavým dějištěm byly i všechny tři fronty, kde polské i československé vojenské jednotky bojovaly na straně Spojenců; Poláci a Češi byli v Evropě výjimkou, neboť neztratili ani kapku krve bojem na německé straně. Nicméně dost Poláků z plně zabraných východních území bylo Wehrmachtem odvedeno stejně jako Češi ze sudetských území.

Rozdílná historická zkušenost vedla k tomu, že i za války zaujímal Poláci a Češi odlišné postoje k Sovětskému svazu – et vice versa. Odhalení sovětského zločinu v Katyni mělo za následek rozkol mezi polskou exilovou vládou a Moskvou, kdežto prezident Beneš s výhledem, že po válce bude Sovětský svaz ve střední Evropě rozhodující silou, usiloval o těsné spojení. Do Polska Stalin dosadil prosovětskou kryptokomunistickou vládu a premiérovi londýnské exilové vlády Mikołajczykovi nezbylo než se k ní v nerovné pozici přidat, zatímco Beneš s vládní koalicí moskevské a londýnské emigrace se do vlasti vrátil jako vítěz, i když jen nakrátko.

Za války však existovala i druhá střední Evropa: z Maďarska a Slovenska se stali vzájemně rivalizující spojenci Německa a jejich jednotky byly nasazeny na východní frontě; slovenské strážily jen v zázemí. To se však týkalo „bezpečnostní divize“,

21) Timothy Snyder: *Krvavá země: Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*, Praha – Litomyšl: Paseka 2013.

22) L. Lipták: *Storočie dlhšie ako sto rokov*, s. 209.

„rychlá divize“ se účastnila bojů o Kyjev a severní Kavkaz, maďarské jednotky utrpěly těžké ztráty ve stalingradské bitvě. Maďarsko ze spojení s Německem mělo mimořádný prospěch: v letech 1938–1941 získalo všechna Trianonem odtržená území s maďarskými menšinami; stalo se státem se čtvrtinou nových menšin nemaďarských, jimž vládlo tvrdou rukou a žádná menšinová práva jim neposkytlo. V roce 1944 však na neúspěšný pokus vymanit se ze svazku s Německem doplatilo nacistickou okupací a novou vládou fašistických Šípových křížů. Ti se aktivně podíleli na záhubě značné části maďarských Židů a drželi Maďarsko jako posledního Hitlerova spojence až do hořkého konce. Jako poražená země bylo Maďarsko podrobena sovětské okupační správě a válečná role Maďarska pohřbila všechny naděje na nápravu Trianonu – nespravedlivostí nelze spravedlnosti dosáhnout.

Malé Slovensko bylo vlastně prvním válečným spojencem Německa: jeho jednotky se zúčastnily už války proti Polsku, ale jejich roli vystihl dobový vtíp, že prezident Tiso poslal na bratry Poláky „všetky tri tanky“; Slovensko za to získalo zpět pár vesnic zabraných Polskem po Mnichovu. Nová Slovenská republika byla však jen nacistickou loutkou, jejíž klerofašistická vláda měla na svědomí zločinný hřích, když 60 tisíc „svých“ Židů vydala na pospas vraždění v německých vyhlazovacích táborech, za což Bratislava dokonce platila; mnozí luďáci se na arizaci obohatili a možnost kariéry skýtala i výstavba kompletního státního zřízení, jež do té doby Slovákům chybělo.

Na rozdíl od Maďarska působil na Slovensku sjednocený občansko-komunistický odboj, k němuž se přidala i část důstojnického sboru, kterému se však v létě 1944 nezdařil plán uvolnit Rudé armádě postup přes obtížné Karpaty a urychlit tím osvobození. Povstání vedené ve znamení obnovy Československa ovládlo pak střední Slovensko a dva měsíce odolávalo německé přesile. Vojensky sice podlehlo, ale kolaborantský režim byl zcela vyřízen a Slováci povstáním vstoupili do spojeneckého tábora. Na Slovensku a v Maďarsku se vedly těžké boje, Bratislava i Budapešť byly osvobozeny až koncem dubna. Také Češi nebyli válečných ztrát ušetřeni: české či pražské povstání, započaté 5. května, stálo na tři tisíce padlých a v Čechách se bojovalo ještě 11. května.

Komunistické hnutí ve střední Evropě

Válečné rozdělení střední Evropy po roce 1945 rychle mizelo, neboť všechny zdejší státy, vítězné stejně jako poražené, se zakrátko staly součástí sovětského bloku. Na čtyřicet let se osudem střední Evropy stal ruský komunismus, počátky jehož sedmdesátileté existence měly ve střední Evropě silný ohlas, patrný i v tom, že v roce 1918 byla právě zde založena polovina prvních komunistických stran a největší komunistická revoluce mimo Rusko se odehrála v Maďarsku v roce 1919. Druhou a neméně závažnou stránkou byla skutečnost, že sovětské Rusko ve svých počátcích mělo právě se střední Evropou velké konflikty: v roce 1918 se

s bolševiky utkaly československé legie a největší válkou, kterou sovětské Rusko vedlo, byla válka s Polskem v letech 1920–1921.

Když se nové středoevropské státy po dvaceti letech staly kořistí vpravdě smrtonosné diktatury hitlerovské, měl Sovětský svaz lví podíl na její porážce. Rudá armáda také skoro celou střední Evropu osvobodila a její poválečná přítomnost se stala mocenskou pojistkou sovětského vlivu. Poražené Maďarsko bylo postaveno pod dohled sovětské Kontrolní komise, sovětská armáda byla zde armádou okupační a nový status získala až po povstání roku 1956 smlouvou o svém „dočasném pobytu“, který ovšem skončil až po roce 1989. V Polsku, kde se vojenské jednotky KGB účastnily likvidace národního odboje Armie Krajowe, sovětská armáda pak setrvala z titulu spojení se sovětskou okupační zónou ve východním Německu a právní status získala až dohodou s Gomuškou také v roce 1956. Československo bylo jediné, odkud již koncem roku 1945 odešly obě spojenecké armády, sovětská i americká, a prožilo tři roky relativní svobody v režimu, pro nějž se ujal název „lidová demokracie“.

Země, jež se staly součástí sovětsko-komunistického bloku, měly za sebou vývoj zcela odlišný od Sovětského svazu a podle výstižné historikovy zkratky měly také pro socialismus rozdílné „(in)dispozice“.²³ I první kritičtí ruští autoři, kteří se objevili po pádu Sovětského svazu a pro hnutí v těchto zemích razili pojem „východoevropského socialismu“, kladli důraz na jeho počátky, jež nebyly „totalitárně komunistické“. Podle jednoho z nich tehdejších vůdců, Dimitrovovi, Gottwaldovi či Gomuškovi, naopak „imponovala linie národního modelu socialismu“, k němuž lze dojít mírovou a nesovětskou cestou „nikoli přes diktaturu proletariátu, ale přes lidovou demokracii“.²⁴

Historicky to byla vlastně jen nedlouhá epizoda, s níž moskevský diktátor brzo rázně skoncoval. Největší rána to byla pro naděje polských komunistů Gomuškova typu, že se v polské společnosti etablují, neboť komunistický režim byl právě v Polsku nejméně zakotven, z nemalé části proto, že byl proruský a Rusko bylo odedávna polským protivníkem. Ostatně to věděl i Stalin, podle něhož „se dá spíš kráva osedlat než v Polsku zavést komunismus“.²⁵ Už od polsko-sovětské války, kdy komunisté stáli na sovětské straně, měla strana stigma cizí, ruské moci a v meziválečném Polsku byla také zakázaná. I osvobození z nacistického jha Rudou armádou v roce 1945 mělo v sobě hořkou příchut' nesvobody a první poválečné doby byly dějištěm ozbrojeného odporu zbytku Armie Krajowe. Ale komunisté věřili, že jsou schopni vybudovat moderní Polsko a že si tak získají i národní legitimaci. Přesto však jejich postavení nebylo nikdy zcela jisté, ve společnosti zůstával stále silný a protirusky zabarvený antikomunismus a Poláci dodnes do své historické

23) Jiří Vykoukal – Bohuslav Litera – Miroslav Tejchman: *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*, Praha: Libri 2000, s. 750.

24) V. V. Marcina – J. S. Novopašin (ed.): *„Vostočnoevropejskij socializm“: Stanovlenije režima, popytky jeho modifikacii, pričiny kracha*, Moskva: Institut slavjanovedenija i balkanistiky 1992, s. 4–5.

25) Rudolf Jaworski – Christian Lübke – Michael G. Müller: *Eine kleine Geschichte Polens*, Frankfurt a/M.: Suhrkamp 2000, s. 334.

posloupnosti první, druhé a třetí Rzeczpospolité „lidové“ Polsko neřadí, ačkoli tato éra nebyla jen samou černotou, i když na začátku i na konci jí bylo dost. „Dříve než v jiných státech východního bloku polské státní a stranické vedení přestalo své cíle předkládat dogmaticko-komunistickými hesly. Gierek, nástupce Gomułky, sliboval všeobecný blahobyť, Jaruzelski záchranu vlasti a o komunismu se už přestalo i mluvit. V žádné jiné zemi ve východním bloku komunisté nezacházeli tak opatrně a tak mírně se zvláštnostmi a národními citlivostmi jako v Polsku a svobodné prostory nebyly nikde tak otevřené jako zde.“²⁶ Tomu také napomáhalo, že moskevský patron komunistů garantoval existenční polský zájem, totiž nové západní hranice, které Spolková republika dlouho zpochybňovala. Příčiny byly i ekonomické: prvotní industrializace podle sovětského vzoru byla přece jen pokrokem a agrární Polsko se vyvinulo ve stát agrárně průmyslový, který jen v první polovině 50. let poskytl zaměstnání skoro dvěma milionům venkovanů.²⁷

Komunistická strana Polska, která vznikla v roce 1918 a v Polsku pak působila v ilegality, prožila těžkou chvíli, když byla v roce 1938 Stalinovým rozkazem rozpuštěna; v Moskvě si patrně už napřed uvolňovali ruce v politice vůči Polsku, jež se v následujícím roce stalo předmětem rozdělení dohodou s Německem. V roce 1943, když Stalin rozpustil Kominternu, aby posílil důvěru západních spojenců, se pro zbytek polských komunistů našlo nové poslání, totiž obnovit v okupovaném Polsku stranu jako protiváhu Armii Krajowe; pod novým názvem Polská dělnická strana (založena již 5. 1. 1942) se komunistům podařilo zorganizovat ve východním Polsku partyzánskou Armii Ludovou a vytvořit základnu pro budoucí prosovětskou vládu v Lublinu. Na osvobozeném území strana také rychle rostla: jen v první polovině roku 1945 stoupl počet jejích členů desetinásobně.

Zvláštností Polska a trvalým zdrojem politické labilita tamního komunistického režimu byla silná pozice katolické církve, později podpořená i polským papežem. Pronásledováním nikdy nezlomena, vždy narušovala monopol komunistické moci, která ji musela respektovat – et vice versa. Politickou nestabilitu doprovázela i chronická nestabilita ekonomická, jejímž paradoxním zdrojem byl úspěch první velké polské vzpoury v říjnu 1956, kdy Gomułka vyjednal souhlas Moskvy s tím, že se zemědělství v Polsku nebude kolektivizovat. Nějakou dobu v něm polská společnost viděla národního hrdinu a komunistická strana se tehdy poprvé přiblížila uznání za národní sílu. Průzkumy veřejného mínění dokládají dokonce i porozumění značné části veřejnosti pro vojenský puč generála Jaruzelského v přesvědčení, že jen předešel sovětské invazi, ale antipatii Poláků k ruskému komunismu to nijak nezměnilo.

Polsku v mnohém byla podobná i historická tradice Maďarska, v jehož paměti žily a stále žijí tři porážky ze strany Ruska v letech 1848, 1945 a 1956. Velkým dějem ruského komunismu v Maďarsku byla komuna roku 1919, jíž se dávala vina za tvrdost Trianonu. Od té doby i zde na komunistické straně ulpělo ódium ruské

26) Tamtéž, s. 341.

27) Srv. Andrzej Paczkowski: *Půl století dějin Polska 1939–1989*, Praha: Academia 2000, s. 142.

agentury a v horthyovském režimu byla také zakázána a tvrdě pronásledována. Podobně jako v Polsku byla i v Maďarsku za války strana v ilegalitě obnovena, ale ne pod titulem strany komunistické: nejprve si dala název Strana míru a v roce 1945 jej změnila na Maďarskou stranu pracujících. Proti nejsilnější poválečné straně malorolnické preferovala zprvu slabé komunisty sovětská okupační Kontrolní komise. Sice jim to přidalo na pověsti ruských agentů, ale mocensky získali a „salámovou metodou“ pak nekomunistické strany vytlačili z vlády a celého veřejného života. V pověstném „polofeudálním“ zřízení Maďarska komunistická strana prosazovala i radikální pozemkovou reformu, jež byla dílem komunistického ministra zemědělství Imre Nagye. Maďarsko se od počátku vyznačovalo ostrou polarizací: šéf strany, zarytý stalinista Mátyás Rákosi nastolil v Maďarsku patrně nejtvrdší diktaturu, jejímž „nejostřejším protivníkem“ byl neméně protikomunisticky zarytý kardinál József Mindszenty;²⁸ ve straně pak Rákosiho konkurentem byl Imre Nagy. Po potlačení národního povstání Sovětskou armádou v roce 1956 Sověti postavili do čela Jánose Kádára, který rozpoutal vskutku brutální teror. Skoro milionovou, ale rozloženou stranu rozpustil a inicioval stranu novou pod názvem Maďarská socialistická dělnická strana, jež už za rok měla 350 tisíc členů. V roce 1962 Kádár vyhlásil jakýsi smírný „liberální“ obrat pod heslem „kdo není proti nám, je s námi“, což je opak Leninova postoje „kdo není s námi, je proti nám“.²⁹ Jeho obraz se začal měnit do podoby paternalistického „otce národa“, ale na sklonku 80. let se opět objevil Kádár krvavého teroru a národním hrdinou Maďarska se stal popravený komunist Imre Nagy.

Vývoj Československa se od obou předchozích zemí značně lišil a lišila se i komunistická strana, která vznikla až v roce 1921, později než radikální komunistické sekty v sousedství, protože představovala autentický radikální socialismus, což je pojem Zdeňka Kárníka. Vyvinula se organicky z většinové české levice sociální demokracie a měla silnou základnu v dělnictvu a podporu i v avantgardní inteligenci. KSČ, jediná internacionální strana v Československu, byla také v tehdejší střední Evropě jedinou legální komunistickou stranou a ve volbách získávala zpravidla kolem 10 % hlasů. Od roku 1929, kdy vedení převzala mladá, stalinsky formovaná generace, ovšem věrně sledovala zákruty sovětské politiky. V souladu s jejím o něco pozdějším antifašistickým zaměřením se KSČ aktivně účastnila boje za obranu republiky a s výjimkou křivé epizody let 1939–1941 jako jediná z evropských komunistických stran spolupracovala s občanským odbojem nekomunistickým. Třebaže (nejednotné) nekomunistické strany získaly ve volbách roku 1946 tři pětiny hlasů, KSČ, v roce 1945 už milionová strana, zvítězila se skoro 40 % hlasů také díky svému sepětí se Sovětským svazem a Klement Gottwald jako předseda největší strany byl od roku 1946 předsedou vlády. Na rozdíl od strany polské či maďarské, které musely o svou národní legitimaci bojovat a ruský původ

28) Holger Fischer: *Eine kleine Geschichte Ungarns*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1999, s. 205.

29) Cit. dle J. S. Novopašin: *Vostočnaja Jevropa: kontury postkommunističeskoj modeli razvitija*, Moskva: Institut slavjanovedenija i balkanistiki RAN 1992, s. 15.

komunismu byl v jejich společnostech malusem, v české i slovenské společnosti byl bonusem.

Od podzimu 1947 se KSČ podle moskevských směrnic začala orientovat na získání monopolu moci. První krok učinila na Slovensku, kde nátlakem připravila většinovou Demokratickou stranu o vedení tamní vlády. Rozhodující politickou krizi v únoru 1948 zvládla pak KSČ tak dokonale, že ani nebylo třeba intervence, kterou Sověti nabízeli. Demokratické strany nebyly s to vyrovnat se jí v mobilizaci mas a jejich předáci politicky manévrovali tak neobratně, že těžce nemocný prezident Beneš v obavách o rozkol společnosti už neodmítl Gottwaldovu reorganizaci vlády, takže přechod k stranické diktatuře proběhl vlastně ústavní cestou.

Dilemata ruského komunismu

Převrat v Československu završil výstavbu sovětského bloku, který byl mezníkem v dlouhém historickém pásmu vztahů mezi střední Evropou a Ruskem, když se před dvěma sty roky stalo jejím sousedem. Ještě výraznějším mezníkem se pak stala sedmdesátiletá éra ruského komunismu, která začala říjnovou, podle nového kalendáře listopadovou revolucí roku 1917. Její zápalná hesla mír, půda a sebeurčení měla největší ohlas a důsledky právě v tehdejší střední Evropě, kde přispěla význačnou měrou k pádu obou zdejších monarchií, německé a rakousko-uherské.

Revoluce vedená komunistickou (bolševickou) stranou zavrhlá „buržoazní demokracii“, rozehnala ruské Ústavodárné shromáždění a své nové zřízení založila na soustavě zdola volených nebo živelně vzniklých samosprávných orgánů – sovětů či rad vojáků, dělníků a rolníků. Tento projekt „přímé demokracie“ silně ovlivnil poválečné revoluční bouře, během nichž došlo k rozkolu socialistického hnutí. Před válkou opoziční sociálnědemokratické strany se zařadily do poválečného versailleského pořádku a jako vládní strany prosadily v poválečné Evropě řadu závažných reforem.

Proti nim se zformovala revoluční opozice v nových stranách komunistických, inspirovaných ruským příkladem. První z nich byly povětšinou nevelké sekty, jejichž pokusy o převrat na ruský způsob se odehrály právě ve střední Evropě, ale rychle ztroskotaly a jen maďarská „komuna“ vydržela několik měsíců. Největší komunistický pokus proběhl v Německu, kde z tamní listopadové revoluce vzešla podle ruského vzoru republika rad (sovětů) s vládou lidových komisařů. Většina tamních sovětů se však nedala ruskou cestou a jejich sjezd v prosinci 1918 se vyslovil pro volbu Ústavodárného shromáždění, jež pak zasedalo ve Výmaru. Proti němu vzniklo povstání, během něhož byla založena nevelká Komunistická strana Německa, jež se stala masovou až po několika letech. V Československu se vyhrtila situace v prosinci 1920, kdy tehdy ještě sociálnědemokratická levice vyhlásila protestní generální stávkou kvůli stranickému majetku, která na několika místech přerostla do pokusu převzít moc; prezident Masaryk reagoval střízlivě: místo uvažovaného zákazu strany vyhlásil vbrzku amnestii pro zatčené předáky.

KSČ, jež byla co do podílu na obyvatelstvu největší komunistickou stranou mimo Rusko, pak jako jediná v celém okolí zůstala legální.

V březnu 1919 byla v Moskvě jako protějšek II. sociálnědemokratické internacionály založena III. komunistická internacionála a stranám, které do ní chtěly vstoupit, uložila přísné podmínky, jejichž jádrem bylo přijetí doktríny diktatury proletariátu. Kominternu, jak se jí říkalo, byla koncipována jako jednotná světová strana a komunistické strany byly jejími sekce. To souviselo s tehdejší orientací Lenina a Trockého na světovou, potažmo evropskou komunistickou revoluci. Říjnová bolševická revoluce vznikla vlastně na nepravém místě, v zaostalém Rusku, ačkoli si socialisté vždy představovali, že vznikne v nejrozvinutější kapitalistické zemi s ekonomikou tak vyspělou, že mělo stačit jen zlikvidovat soukromé vlastnictví a socialismus by byl na světě; za takovou zemi bylo všeobecně považováno Německo.

Nejvíce se k tomuto cíli přiblížilo komunistické Rusko v roce 1920 vítězným tažením Rudé armády do Polska: stačilo už jen porazit Varšavu a cesta do Německa a do Evropy byla volná. Poláci však Rudou armádu porazili, zajistili si své východní historické země a Sověti se museli smířit, že se světovou revolucí je konec. Bolševici však zvítězili v ruské občanské válce, ovládli značnou část území bývalého carského impéria a v roce 1922 tu vytvořili novou státní formu – Svaz sovětských republik. Po Leninově smrti postupoval do čela strany Stalin, který razil novou doktrínu: „poučku o vítězství socialismu v jedné zemi“.³⁰

Jak se vidina revoluce vzdalovala a kapitalismus se konsolidoval, vyvstala před komunistickými stranami nová perspektiva každodenního „třídního boje“, v němž zájem socialismu diktoval i změnu postoje k sociální demokracii jako potenciálnímu spojenci. V Kominterně tehdy převládl realismus a ta přijala novou linii jednotné socialistické fronty, v níž se počítalo se sociální demokracií jako se spojencem.

Ale v komunistickém hnutí se už rýsovala nová fáze. Byla-li až dosud nejvyšší prioritou jeho internacionalismu revoluce, nyní ji ztělesňoval Sovětský svaz, což byl nepominutelný posun: z komunismu se stal stát. Ten však procházel hlubokou změnou a diktatura proletariátu či diktatura strany se přetvářela v diktaturu jednoho muže, vůdce Stalina, což byl další posun: ztělesněním se teď stal „vožd“ sám v nové roli – ne už revolucionář, ale představitel státu. Podřídil si i Kominternu, řídicí orgán komunistických stran, která vyhlásila za povinnost všech komunistů všestrannou podporu Sovětského svazu: nade vším stanul zájem této pravé vlasti komunismu, kde ovšem už vládl Stalin. Pro něho byl hlavním protivníkem a hrozbou Západ a všechno, co s ním souviselo, v evropské politice versailleský systém a v dělnickém hnutí sociální demokracie. V roce 1927 v Kominterně namísto jednotné fronty prosadil novou linii „třídy proti třídě“, jejímž jádrem byl tvrdý kurz proti sociálnědemokratickým stranám, prohlašovaným za „sociálfašistické“,

30) *Dějiny Všesvazové komunistické strany (bolševiků): Stručný výklad*, ed. Komise ÚV VKS(b), Praha: Svoboda 1949, s. 272 (schváleno ÚV VKS/b/ 1938).

a neméně tvrdý kurz proti střeoevropským nástupnickým státům, označovaným za zplozence versailleského systému, v nichž měl Západ protisovětskou bariéru.³¹ Pro Stalina byly komunistické strany nástrojem sovětské zahraniční politiky, ne-li dokonce sovětských tajných služeb. Jeho direktivy byly závaznou povinností internacionalismu a noví stalinističtí vůdcové stran je také horlivě plnili – z „uhlířské víry“, stranické disciplíny nebo ze strachu.

První problémy se objevily za hospodářské krize, kdy rozkol socialistického hnutí oslaboval boj proti jejím dopadům na pracující. Ještě závažnějším problémem bylo, že tento rozkol usnadnil v Německu nástup nacismu k moci. Stalin tehdy nebyl sám, kdo nacismus podcenil, a zprvu ho dokonce uvítal jako protivníka versailleského systému a Západu vůbec; ten ovšem činil totéž a nacismus vítal jako hrozbu pro komunismus a Sovětský svaz.

První hrozbou však byl hitlerovský režim pro celý evropský socialismus a v Německu už byly postiženy represemi a zákazem komunistická strana i sociální demokracie. Před komunistickým hnutím se tu poprvé objevilo fatální dilema střetu zájmů: pro komunistické strany byl teď nacismus úhlavním nepřítelem a žádoucí byla součinnost se sociální demokracií, kdežto pro Stalina zůstával hlavním nepřítelem Západ a Kominternu v tamních sociálních demokratech stále viděla „sociálfašisty“. Tato kolize zmizela, když Moskva změnila kurz: proti sílící agresivitě hitlerovského Německa vystoupila s návrhem kolektivní bezpečnosti a Kominternu v roce 1935 na svém (posledním) VII. kongresu vyhlásila proti fašismu staronovou linii jednotné fronty, jež byla nabídkou sociální demokracii a rozšířila tento projekt návrhem lidové fronty i s demokratickými spojenci ne-socialistickými.

Pro komunistické strany to byla úleva, novou linii vše vítaly a ze všech sil podporovaly, a to tím spíš, že protihitlerovský postoj Sovětského svazu kontrastoval s tehdejšími appeasementem západních mocností. Ale druhou stranou dění v Sovětském svazu byla tehdy vrcholící vražedná vlna čistek a podvodných spektakulárních procesů, které zasáhly též starou bolševickou gardu i komunistické emigranty, kteří v Moskvě žili.

Neslučitelnost demokratického a humánního antifašismu s brutálními Stalinyými represemi způsobila v komunistickém hnutí novou schizofrenii. Komunisté byli postaveni před nové dilema: ve vyšším zájmu antifašismu zavřít před sovětskými represemi oči, nebo represe odsoudit a s hnutím se rozejít. Toto dilema navíc komplikovala obratná protihitlerovsky zaměřená inscenace moskevských procesů. Ta byla v souladu s aktuální sovětskou zahraniční politikou, ale měla hlubší pozadí, jež signalizovaly tehdejší spory v sovětské historiografii.

Dosud převládající striktně marxistickou historickou školu starého komunisty profesora Pokrovského podrobil v roce 1931 ostré kritice sám Stalin, který požadoval historii vlasteneckou, jež zahrne do té doby přehlížené dějiny starého carského Ruska, z jehož velkých panovníků oceňoval hlavně tvůrce impéria a přede všemi

31) Srv. Miloš Hájek – Hana Mejdrová: *Vznik Třetí internacionály*, Praha: Karolinum 2001, passim.

cara Ivana Hrozného, k němuž diktátor choval zjevné sympatie. Dějiny naplněné duchem „proletářského internacionalismu“, který tak přiléhá revolučnímu a mnohonárodnímu Sovětskému svazu, měly teď dostat nové těžiště v historii ruské. Tento obrat nebyl jen výronem gruzínského konvertity, ale měl hlubší důvody: ruské dějiny byly dějinami mocného státu, velmoci. Stalin si přál nahradit původní sovětskou diskontinuitu kontinuitou a stylizovat Sovětský svaz do nástupce starého impéria. Byl to nejen výraz nových mocenských aspirací Moskvy, ale též výraz nové, konzervativní fáze ve vývoji Sovětského svazu, Stalinovy „druhé revoluce“,³² jež byla nejzjevnější v architektuře odvratem od porevoluční moderny a příklonem k historizujícímu slohu, ovšem podle vzoru amerických mrakodrapů.

Tento obrat měl závažné důsledky i pro komunistické hnutí, kde došlo k dalšímu posunu: komunismus se porušil a Rusko zkomunizovalo, ale porušení komunismu bylo silnější než komunizace Ruska. Napříště už budou obě veličiny neoddělitelné, budou se stále prolínat a tato symbióza v komunistických stranách ještě víc posílí jejich dvojí loajalitu, jednu k vlastní zemi a druhou k zemi Sovětů, přičemž ta druhá bude v každé rozhodné chvíli první; ostatně mnohé z nich byly závislé na sovětských financích. S touto zátěží se budou komunistické strany trvale potýkat, tato dvojrole je stále bude přivádět do úzkých; dokud bude Sovětský svaz, bude to újma pro roli komunistických stran, která se pak bude opakovat v sovětském bloku.

Samozřejmě že přijdou chvíle, kdy budou zájmy v souladu a také nesoulady nebudou mít vždy stejnou váhu. Asi nejdramatičtější dějství tohoto druhu se odehrálo v letech 1939–1941, kdy se střet zájmů vyhroutil do krajnosti. V srpnu 1939 nečekaně uzavřený sovětsko-německý pakt o neútočení s tajnou dohodou o rozdělení Polska a sfér vlivu ve východní Evropě byl vlastně sovětskou verzí appeasementu a připravil komunistickému hnutí největší krizi od jeho vzniku. Celý svět byl zaskočen, ale asi nejvíc zaskočení byli komunisté, zvláště když se k nim donesla labutí píseň Kominterny, která tento obrat ospravedlňovala obskurtní konstrukcí, že pakt vyvolá protinacistickou revoluci německého proletariátu. Když byla v roce 1943 Kominternu zrušena, stalo se ředitelstvím komunistických stran zvláštní oddělení v ústředním aparátu sovětské strany.

Přepadení Sovětského svazu Německem, neštěstí bez míry a hranic pro sovětskou společnost, bylo šťastnou úlevou nejen pro komunisty a impozantní válečné výkony i ohromné oběti sovětských národů s Rusy v čele byly údobím největšího souladu komunistických stran s Moskvou. Tehdy se také vytvořil světlý obraz komunistického Ruska, který zatlačil paměť na předchozí pakt s Hitlerem, byť spodní vrstva pachuti zcela nezmizela.

32) Michal Reiman et al.: *Zrod velmoci: Dějiny Sovětského svazu 1917–1945*, Praha: Karolinum 2013, s. 353 n.

Střední Evropa pod sovětskou diktaturou

Po válce se střední Evropa oproti době předválečné v mnohém změnila. Kromě poraženého Německa prošlo největší změnou Polsko, jež rozhodnutí vítězných velmocí přesunulo o několik set kilometrů na západ: předválečné polské východní země zůstaly v držení Moskvy a Sověti si zajistili i jakýsi dnešní Krym v podobě enklávy kolem Královce, přejmenovaného na Kaliningrad. Polsko bylo odškodněno východními zeměmi německými, Československo Sovětům odstoupilo Podkarpatskou Rus a poražené Maďarsko přišlo o všechny územní zisky z doby spojenectví s hitlerovským Německem a bylo vráceno do trianonských hranic.

Nejdramatičtější byly však změny lidské. Z předválečných více než tři milionů polských Židů přežilo v samotném Polsku holocaust asi 40 nebo 50 tisíc a v Sovětském svazu asi 300 tisíc. Jejich většina však střední Evropu, hřbitov svých blízkých, po válce opustila; jen v Maďarsku zůstala větší židovská komunita, kterou se již tamním fašistům a Němcům nepodařilo deportovat do koncentračních táborů. Těžkou ranou byly i ztráty odboje, elity zdejších národů, vůbec největší v Polsku, kde za německé okupace zahynulo asi čtyři a půl až pět milionů Poláků;³³ Polsko celkem přišlo za války o 16 % obyvatelstva, Maďarsko o 6,3 % a Československo o 3,5 %.

Počtem největší změnou bylo nucené vysídlení zdejšího německého obyvatelstva, pokud už před frontou neuprchlo; organizovaným odsunem prošlo asi 10 milionů, neorganizovaným asi 1,8 milionu.³⁴ Staleté „konfliktní společenství“ zdejších Němců s Poláky a Čechy³⁵ zničil za války brutální nacistický režim podporovaný většinou Němců. Vítězné velmoci, exilové vlády polská a československá i obojí domácí odboj a veřejnost dospěly už za války k přesvědčení, že soužití s Němci je napříště nemožné. Toto řešení stvrdila postupimská konference a jen maďarská poválečná vláda přijala takové rozhodnutí s váháním, aby se nestalo precedentem pro vlastní menšiny.

Ve střední Evropě osvobozené sovětskou armádou měly podle jaltské konference o své budoucnosti zdejší národy rozhodnout svobodnými volbami. V prvních, konaných v listopadu 1945 pod sovětskou okupační správou v Maďarsku, zvítězila malorolnická strana a komunisté utrpěli zdrcující porážku. Polští komunisté se tomu vyhnuli tím, že volby v roce 1947 prostě zmanipulovali. V Československu ve volbách v květnu 1946 dosáhly třípětinové většiny nekomunistické strany a nejsilnější KSČ dvě pětiny hlasů a ty nezískala programem komunistického režimu, ale programem nesovětské národní cesty k socialismu. Je otázkou, zda by se Stalin při zachování válečné koalice spokojil s lidovými demokraciemi, nechal jim vnitřní volnost a stačila by mu jen jejich zahraničněpolitická závislost à la Finsko, zajišťo-

33) Dietrich Beyrau: *Schlachtfeld der Diktatoren. Osteuropa im Schatten von Hitler und Stalin*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2000, s. 103.

34) Paul Robert Magocsi: *Historical Atlas of Central Europe. A History of East Central Europe*, Seattle: University of Washington Press 1993, s. 168.

35) J. Křen: *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918*.

vaná účastí komunistů ve vládě. To bylo jádro „Benešovy formule“, jak sovětské dokumenty nazývaly představy, jež tehdy sdíleli mnozí občanští politikové polští i maďarští a schvalovali je i labouristé a jim příbuzní politici západní.

V létě 1947 vyhlásil americký ministr zahraničí Marshall rozsáhlý plán pomoci evropské ekonomice, v němž však Stalin spatřoval pokus o americkou nadvládu na kontinentu a donutil polskou a československou vládu, aby plán odmítly. V téže době inicioval vznik tzv. Informbyra komunistických stran, jakéhosi nového vydání Kominterny, na jejímž kongresu v září 1947 sovětský předák Ždanov vyhlásil, že už vznikly dva nepřátelské bloky, takže komunistické strany musejí přejít k radikální linii: dobýt veškerou moc a dát se sovětskou cestou. KSČ zde byla kritizována za nerevoluční politiku, ale vyloučena byla jugoslávská strana, která nejradiálněji revoluční politiku provozovala; pravým důvodem však byla Titova nezávislost a obava Stalina, aby v komunistickém hnutí nevzniklo nové centrum. Informbyro jako nástroj disciplinování komunistických stran tím ovšem ztratilo význam, starý diktátor vzal řízení bloku do vlastních rukou a předáky stran napříště osobně kontroloval a instruoval na pověstných a obávaných osobních audiencích.

Ve východním bloku byly až na Polsko členské státy „small fish in big ponds“³⁶ a nemohly být rovnými partnery světové supervelmoci, obrovitého Sovětského svazu, jemuž poslušnost zajišťovaly vládnoucí komunistické strany. V Polsku a v Maďarsku byly ještě pojistkou sovětské jednotky, ale z Československa sovětská a americká vojska ještě v roce 1945 odešla, čehož asi později v Moskvě litovali. Tehdejší satelitní pozici všech členů bloku nadto dotvrzovala jejich surovinová závislost na Sovětském svazu. První institucionální formou bloku se také stala v lednu 1949 založená Rada vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) – protějšek Montánní unie, o dva roky později vzniklé společenství západoevropské.

V horší době snad sovětský blok vzniknout ani nemohl – v posledních nejtemnějších letech Stalinova panování, za vrcholící studené války a na pokraji války horké. Všem členským zemím byl bezohledným násilím naordinován uniformní model sovětské ekonomiky a totalitárního státu. Bezpříkladně razantní transformace zakrátko převrátila celou společnost, zlikvidovala smíšenou ekonomiku poválečných „lidových demokracií“, zarazila veškeré soukromé podnikání a postiženy byly i tradiční střední vrstvy. Politickou labutí písni limitované plurality lidových demokracií bylo pohlcení sociálnědemokratických stran stranami komunistickými, které tak získaly monopol moci. Byla jim vyhrazena vedoucí role ve všech sférách společnosti, podřízena i celá státní správa vládou počínaje a připadalo jim i strategické rozhodování v zestátněné ekonomice.

Pro tento nový systém vládnutí musely být přeměněny i samy komunistické strany: dosavadní stranickou demokracii nahradil sovětský systém „demokratického centralismu“, v němž veškeré rozhodování šlo shora dolů a řadová členové

36) Andrew C. Janos: *East Central Europe in the modern world: the politics of the borderlands from pre- to postcommunism*, Stanford: Stanford University Press 2000, s. 410.

i jejich organizace byli pátým kolem od vozu. Hlavou této hierarchie bylo politické byro v čele s prvním tajemníkem formálně volené ústředním výborem. V této vlastně nové vládní straně byl motorem aparát, preferovaná profesionální stranická byrokracie.

Pod heslem vedoucí úlohy stran vznikl propracovaný systém ovládnutí celé společnosti. Stranické orgány si přisvojily jmenování do všech vyšších funkcí, z nichž podle sovětského vzoru vznikla privilegovaná a mocná vrstva tzv. nomenklatury; v Československu se odhaduje na 80 až 90 tisíc.³⁷ Pod státní, resp. stranický dohled byly postaveny i církve, jež byly zbaveny svého majetku a jejich personál se stal závislým na státních platech. Zglajchšaltovány byly též tradiční zájmové občanské organizace, včetně zformalizovaných politických stran, a celá tato soustava pod střechem tzv. národních front měla sloužit jako převodní páka vlivu vládní strany. Disciplínu celé této mašinérie zajišťovaly čistky, které v dvoumilionové KSČ postihly asi 300 tisíc členů.³⁸ Poslední instancí byly spektakulární politické procesy – dílo Státní bezpečnosti, která byla státem ve státě a byla i první, kam byli nasazeni sovětské poradci, kteří postupně začali „působit ve všech článcích mocenské struktury“.³⁹ Největší kádr těchto poradců, několik tisíc vysokých sovětských důstojníků, byl nasazen do polské armády, jejíž hlavou se stal sovětský maršál polského původu Konstantin Rokossovskij. Tyto funkce vykonávaly též sovětské ambasády, obsazované spíše stranickými funkcionáři než diplomaty, a záležitosti členských zemí nepatřily v aparátu ÚV KSSS do oddělení mezinárodního, bylo pro ně zřízeno zvláštní oddělení.

První garniturou hlav „státostran“ všech zemí bloku byli ostřílení funkcionáři, kteří si vysloužili Stalinovu důvěru, pokud vůbec někomu důvěřoval. Tuto první trojici tvořili Bolesław Bierut (1892–1956) a Mátyás Rákosi (1892–1971), kteří prošli tvrdou školou kriminálů předválečných diktatur, třetí z nich Klement Gottwald (1896–1953) nikdy vězněn nebyl. Podobná curricula měli i další nejvyšší předáci: nacistickými koncentráky prošli Antonín Zápotocký (1884–1957), Antonín Novotný (1904–1975) a Viliam Široký (1902–1971) byl ve vězení Slovenského státu. Komunistické věznice poznali Władysław Gomułka (1905–1982), János Kádár (1912–1989) i Gustáv Husák (1913–1991); Imre Nagy (1896–1958) a Rudolf Slánský (1901–1952) skončili na popravišti.

Všichni patřili ke generaci, jejíž drsné duchovní rozpolezení formovaly válečné a okupační zážitky, z nichž pocházelo manichejské černo-bílé vidění světa přátel a nepřátel, plné nenávisti a každodenního násilí. Z odpůrců totalitární diktatury Hitlerovy se stali (spolu)tvůrci totalitární diktatury Stalinovy, po jehož smrti se stali jejími likvidátory: stalinisté začali destalinizaci.

37) J. Křen: *Dvě století střední Evropy*, s. 660.

38) Tamtéž.

39) Galina P. Murašková: *Mocenská vertikála a nálady v československé společnosti v padesátých letech 20. století: Pohled sovětských diplomatů v Praze*, *Soudobé dějiny* 4/2013, s. 606.

Destalinizace: první krize sovětského bloku

Moskevští nástupci se této role chopili rázně nejen proto, že v poslední době starého diktátora byli i sami ohroženi, ale jako nástupci vždy, i oni museli nahradit jeho autoritu, a to tím spíš, že tušili slepou uličku, do níž se režim dostal. Staronové kolektivní vedení se distancovalo od diktátorova teroru, začalo rozpouštění gulagů, pokrocena byla nebezpečná Bezpečnost a ve prospěch zvýšení ubohé životní úrovně obyvatelstva se změnily priority, od těžkého průmyslu k lehkému a k zemědělství; v zahraniční politice pak následníci opustili Stalinovo válečnictví, neboť pochopili, že v atomové válce nemůže být nikdo vítězem.

Těmito kroky počala proměna Stalinova totalitárního režimu v autoritativní „posttotalitní“ režim,⁴⁰ odlišný od autoritářských režimů meziválečných⁴¹ i od poválečných diktatur západoevropských svou totálně zestátněnou ekonomikou.⁴² Podle francouzského historika to byl „nový druh moci, autoritativní, policejní, ponurý, avšak snesitelný“, neboť společnost si postupně „vydobyła prostorově omezenou autonomii vůči státu“; v ekonomice ovšem, jak autor právem dodává, „si SSSR zachoval totalitní rysy“.⁴³

Tato proměna se odrazila i ve statusu satelitů sovětského bloku, dosud založeného jen na bilaterálních smlouvách a stycích s moskevským centrem. Novou institucionální formou se v roce 1955 stal protějšek Severoatlantické aliance – Varšavská smlouva, která vytvořila společné velení armád členských zemí se sídlem v Moskvě a se sovětským maršálem v čele. Zde vznikl též první společný politický orgán tvořený hlavami členských států, který se stal jakýmsi politickým vedením bloku. Příslušný název, Politický poradní výbor, přesně vystihoval jeho funkci: předáči satelitů nebo někteří z nich byli už aspoň trochu bráni jako partneři. V říjnu 1956 pak nový kurz ve vztazích s členskými zeměmi bloku formálně vyhlásila moskevská deklarace, jež uznávala jejich právo volit vlastní cesty budování socialismu. Proti audiencím u Stalina to sice jistá změna byla, ale v praxi poslušnost zůstávala, respektive byla odstupňována: na cestu od podřízených satelitů k (závislým) spojencům se první vydali ti největší, soudruzi polští.

V čele sovětského kolektivního vedení stála trojice představitelů státu, Bezpečnosti a strany. V nástupnickém boji se kolektiv rozpadl: první Berija byl poslední, který byl vyrazen popravou, zatlačen byl asi nejinteligentnější z nich předseda vlády Malenkov a vůdčí pozici si podobně jako ve 20. letech Stalin vydobyl představitel strany N. S. Chruščov (1894–1971). V únoru 1956 na XX. sjezdu strany pod heslem, že „naše generace bude žít v komunismu“, předložil velkolepý program

40) Juan J. Linz: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, London: Boulder 2000.

41) Erwin Oberländer (ed.): *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*, Paderborn: Ferdinand Schöningh 2001.

42) Steffen Kailitz: Die kulturelle Prägung macht den Unterschied! Zur Demokratisierung und (Re-) Auto-krisierung postkommunistischer Staaten, in: *Jahre des Umbruchs. Friedliche Revolution in der DDR und Transition in Ostmitteleuropa*, ed. Clemens Vollnhals, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2011, s. 361.

43) François Furet: *Minulosť jednej ilúzie: Esej o idej komunizmu v 20. storočí*, Bratislava: Agora 2000, s. 556, 581.

„dostihnout a předstihnout v historicky co nejkratší době nejvyspělejší kapitalistické země“.⁴⁴ Měl-li se však sám prosadit jako nová hlava, musel setnout hlavu svého předchůdce a rozbít jeho aureolu. Ve svém referátu na tajném zasedání sjezdu se také do nedotknutelné modly odvážně pustil: jeho kritika Stalinových selhání a zločinů, v lecčem polovičatá a účelově zaměřená na zničení Stalinova mýtu jako Leninova dědice, byla však činem vsutku historickým.

Když se referát dostal na veřejnost, stal se světovou senzací a v komunistickém hnutí způsobil ohromný otřes: nejzarytější stalinisté se sice budou pokoušet vývoj zvrátit, ale tato katarze dala hnutí nový impulz.

Prvním důsledkem destalinizace byla však těžká krize členských zemí bloku, která začala již po Stalinově smrti v roce 1953 a vyvrcholila po sjezdu v roce 1956. Krize byla komplexní: probíhala shora výměnou vedoucích stranických garnitur a zdola ji představovaly dělnické bouře. První na řadě bylo Československo: vzápětí po Stalinovi zemřel prezident a šéf strany Klement Gottwald, následnictví však prošlo celkem hladce, obětován byl jeho favorit a zeť, ministr obrany Čepička a nová vůdčí trojice si rozdělila funkce: prezidentem se stal předseda vlády Antonín Zápotocký, na premiéra postoupil „pražský Slovák“ Viliam Široký a šefovství strany převzal pražský tajemník Antonín Novotný. Nová, či spíš staronová, garnitura musela už v květnu 1953 čelit dělnické vzpouře po měnové reformě, kterou vedení nechalo násilím potlačit, ale v následujících letech se vládě dařilo zlepšením životní úrovně dělnictvo uklidnit. V krizi roku 1956 byla konfrontována opozicí stranické inteligence, kterou ale vymanévrovala a pak zkrotila kádrovou čistkou. Nástupnictví po smrti prezidenta Zápotockého v roce 1957 už nebylo problémem: stranickému byrokratovi Novotnému se dokonce podařilo obnovit Gottwaldovu roli – stal se prezidentem a zůstal šéfem strany.

V Polsku se v roce 1956 opakovala československá historie roku 1953. Po moskevském sjezdu zemřel tvrdý stalinista prezident Bierut a krize začala červnovou dělnickou vzpourou v Poznani, jež se rychle zpolitizovala protikomunistickými hesly a byla také brutálně potlačena. Nepokoje však pokračovaly a ve straně dospěl rozklad tak daleko, že se jediným řešením stal návrat vyloučeného a vězněného Gomušky do čela strany. Po dramatickém jednání s celým sovětským vedením, které přiletělo do Varšavy, se Gomuškovi podařilo získat jeho placet, a v Polsku zavládlo nadšení.

V Maďarsku krize vzala jiný konec: vládnoucí strana zde byla už několik roků destabilizována soupeřením fanatického stalinisty Rákosiho s reformátorem Imre Nagyem, do něž v roce 1956 zasáhlo moskevské vedení sesazením Rákosiho. Do čela strany se však dostaly přechodné figury a Nagy moc převzal až později a v jiné situaci než Gomuška: v Maďarsku už počalo národní povstání, kompromis na polský způsob se nezdařil, Sověti sáhli k násilné vojenské intervenci a do čela kontrarevolučního režimu dosadili osobnost, s níž bude spojena celá další komunistická éra Maďarska. Zkušený stranický funkcionář János Kádár měl za sebou

44) J. Vykoukal – B. Litera – M. Tejchman: *Východ*, s. 305.

pestrý životopis: za Rákosiho ministr vnitra, pak politický vězeň a po rehabilitaci bylo jeho poslední funkcí členství v reformní Nagyově vládě. Svou novou kariéru počal masovými deportacemi, vězněním a stovkami poprav; na svědomí měl i věrolomnou historii poprav Imre Nagye a jeho druhů – tím vším si vysloužil důvěru Moskvy a nenávisť národa.

Počátky národní a dělnické rezistence

První a největší vlna odporu vznikla v Polsku, kde se už sklonku války ujímala moci prokomunistická vláda, proti níž se postavila nejen legální politická opozice, ale i ozbrojený odpor, který kladla pravicová část podzemí. Polsko se tehdy ocitlo na prahu občanské války, kterou však spíš než brutální represe režimu ukončila v roce 1947 únava všech tehdejších aktérů a těžce zkoušené polské společnosti vůbec. V Maďarsku bylo zjevným projevem odporu už zmíněné drtivé vítězství Malorolnické strany v prvních volbách v roce 1946. V Československu v létě 1948 masová manifestace sokolů a v září neméně početná demonstrativní účast na pohřbu prezidenta Beneše daly ostentativně najevo nesouhlas s komunistickým režimem vlastně preventivně, neboť v té chvíli se represe a sovětské reformy ještě ani pořádně nerozběhly.

Společnosti všech tří a spolu s NDR čtyř zemí se ještě nevzpamatovaly z následků války a již byly postiženy bezpříkladně tvrdou komunistickou transformací v tempu, jež bralo dech: v několika letech bylo dovršeno poválečné znárodnění průmyslu, likvidaci podlehlo veškeré soukromé podnikání a po sovětském vzoru se začalo s kolektivizací zemědělství. Nové komunistické vlády nastolily tvrdý represivní režim a „třídní“ justice inscenovala smyšlené a zastrašující politické monstrprocesy. V Polsku k procesům proti „nepřátelům ve straně“ nedošlo, zato v Maďarsku za Rákosiho začaly politické procesy nejdřív a měly největší rozsah.

V 50. letech byla rozvrácena existenční základna tradiční občanské společnosti: ti, kteří neemigrovali, byli vyhnáni do podřadných, často manuálních míst a adaptace do těchto nových poměrů byla natolik vyčerpávající, že tím „byly odříznuty kořeny jejich odporu“.⁴⁵ Při tom byl neutralizován přirozený rezistenční potenciál, totiž jejich mládež, jež byla na roky zahnaná do pracovních oddílů „černých baronů“; v Polsku podobnou funkci měla uniformovaná Služba Polsce. Další ztrátou pro rezistenci byly masy politických vězňů: v ČSR přes 200 tisíc, v Polsku se „trestající ruka lidové spravedlnosti“ přímo dotkla stovek tisíc lidí⁴⁶ a v Maďarsku bylo do věznic a pracovních táborů posláno 400 tisíc osob; „ničení

45) Ehrhart Neubert: *Oppositions- und Freiheitsbewegungen im früheren Ostblock*, in: *Oppositions- und Freiheitsbewegungen im früheren Ostblock*, ed. Manfred Agethen – Günter Buchstab, Freiburg: Herder 2003, s. 24.

46) A. Paczkowski: *Půl století dějin Polska*, s. 158.

soukromých vztahů, lámání páteří [...], vzájemné podezírání a všudypřítomný strach⁴⁷ nevyznačoval tehdejší atmosféru jen v Maďarsku.

Druhou stranou tehdejší reality zemí sovětského bloku bylo, že se „komunistům podařilo získat souhlas obyvatelstva“, zejména té části, která „profitovala z možností vzestupu, jež sebou neslo vyloučení starých elit“.⁴⁸ Nepřehlédnutelné bylo však všeobecné povznesení pracujících vrstev, pokroky emancipace žen a přístup k vyššímu vzdělání pro dělnickou a rolnickou mládež. Historickým výkonem tohoto prvního údobí komunismu byla modernizace opožděných agrárních zemí: Polsko, Maďarsko a také Slovensko se staly zeměmi vyšší průmyslově-agrární kategorie, v jejichž nově budovaném průmyslu našly práci statisíce z „předlidného“ venkova.

K tomu přistupoval i tehdejší ekonomický růst: ve srovnání se západoevropskými zeměmi v té době činil HDP per capita v Československu 77 %, v Polsku 53 % a v Maďarsku 54 % a tristním vysvědčením komunistických režimů bylo, že stejné hodnoty tyto tři země vykazovaly i po 40 letech.⁴⁹

Při tomto stavu společnosti a hrubé síle komunistických režimů byl rezistenční potenciál jen minimální. V prvních letech se sice hodně věřilo, že to „Amerika tak nenechá“, ale to byla iluze: už při povstání v NDR Amerika nechtěla vzbuzovat klamné naděje, že je možná západní pomoc, a hlavně v počátcích 50. let bylo jejím hlavním nástrojem „povzbuzování národního komunismu“.⁵⁰ Osvobození z komunismu (atomovou) válkou hlásala jen americká maccarthiovská pravice, ale „nic z toho nepřicházelo v úvahu“⁵¹. Ostatně na Západě nebyly připuštěny žádné exilové vlády, o armádách ani nemluvě; i polské londýnské vládě velmoci již v roce 1945 odebraly uznání.

Tehdejší odboj, pro nějž se v Česku nedávno začal razit termín odboje třetího, ztratil cíl a smysl, jaký měl druhý odboj protinacistický, totiž pomoci osvobození, jež tehdy ovšem bylo hlavně dílem velmocí. Jestliže to nyní nebylo reálné, staly se slepou uličkou i formy odboje druhého, zvláště ozbrojené; ty byly ostatně jen řídké a „zpravidla končily zklamáním“⁵² a vskutku tragické byly případy, kdy je vyvolali provokatéři Bezpečnosti. Přesto byli všichni účastníci postihováni tvrdými, exemplárními tresty, jež ve společnosti posilovaly atmosféru strachu.

Těžiště odporu se záhy přesunulo do jiného prostředí: v tehdejších společnostech, rozvrácených prvním náporom sovětizace, si soudržnost a sebevědomí zachovalo vlastně jen dělnictvo, třída, jejímž jménem komunistické strany vládly. Zprvu sice režim podporovalo, ale záhy prožilo zklamání, místo slibovaného ráje

47) László Kontrel: *Dějiny Maďarska*, Praha: Nakl. Lidové noviny 2001, s. 379.

48) E. Neubert: *Oppositions- und Freiheitsbewegungen*, s. 24.

49) Sr. Angus Maddison: *The World Economy: A Millennial Perspective (Development Centre Studies)*, Paris: OECD Publishing 2006.

50) Justin Faure: *Americký přítel: Československo ve hře americké diplomacie 1943–1968*, Praha: Nakl. Lidové noviny 2006, s. 104.

51) Christophera Bartletta cituje Paul Kennedy: *Vzestup a pád velmocí: Ekonomické proměny a válečné konflikty v letech 1500–2000*, Praha: Nakl. Lidové noviny 1996, s. 459.

52) E. Neubert: *Oppositions- und Freiheitsbewegungen*, s. 24.

nastoupil tvrdý pracovní režim, zavádění nepopulárních druhých a třetích směn, zvyšování norem a špatné zásobování. Ve všech třech zde sledovaných zemích se 50. léta vyznačují silným stávkovým hnutím, jehož počáteční ekonomické motivy se zpravidla rychle politizovaly a obracely se proti vládní straně.

Řada dělnických vzpour začala v Československu, kde ji počátkem června 1953 vyvolala měnová reforma a tuto vzpouru „vládnoucí třídy“ režim bezohledně potlačil. O dva týdny pozdější dělnický protest v NDR dokonce přerostl v národní povstání – první, jež musela potlačit sovětská armáda. Zatímco se situace v Československu a v NDR uklidnila, nové kolo krize zase uvedla v červnu 1956 do chodu dělnická bouře v polské Poznani; v Polsku tím začala hluboká vnitropolitická krize, zažehnaná až koncem roku Gomułkovým kompromisem se Sověty. Obdobná krize v Maďarsku vyvrcholila nástupem reformní vlády Imre Nagye a masové demonstrace, inspirované polským příkladem, přerostly i zde do národního povstání, po NDR druhého, jež rozdrtila sovětská armáda.

V těchto dramatických dějích se ukázal závažný zdroj odolnosti sovětského bloku a slabiny rezistence, totiž prastaré *divide et impera*, rozděl a panuj. Prvním příkladem bylo právě Československo: s trochou zjednodušení lze říci, že se v roce 1953 bouřilo dělnictvo a mlčela inteligence a v roce 1956 mlčelo zase dělnictvo a vzpírala se inteligence. To platilo i ve velkém měřítku: v Československu už bylo po bouři proti měnové reformě, když podobná bouře jejich soudruhů v NDR přerostla v národní povstání, jež potlačila okupační Rudá armáda. Druhá násilná intervence Sovětů rozdrtila maďarské povstání ve chvíli, kdy se Polsko radovalo z příchodu Gomułky.

Dělnické protesty i obě národní povstání vznikala živelně, v každé zemi zvlášť a každé z nich bylo také zvlášť potlačeno: žádný společný blok odporu v sovětském bloku nevznikl, což umožnilo Moskvě i komunistickým stranám své režimy na roky stabilizovat. Asynchronie tohoto druhu vyznačovala protisovětskou a protikomunistickou rezistenci vlastně už od prvních počátků a bude vyznačovat všechny její vlny až do poloviny 80. let.

Demonstrace sovětské moci a výměny politických garnitur v Polsku, Maďarsku i v Československu tuto první fázi krize sovětského bloku v roce 1956 ukončily. Ve stejné době, ne-li už dříve, končila i rezistence na způsob odboje protinacistického. Když se „ukázala neúčelnou, přesunula se naděje na reformy, na minimální a postupné změny a na liberalizaci“.⁵³

Československo: pražské jaro a jeho pád

Poprvé se problémy této nové reformní fáze projevíly v Československu, které bylo průmyslovou zemí s rozvinutou občanskou společností, se silným nekomunistickým socialismem a s tradicí proruských sympatií, zesílených osvobozením v roce

53) Tamtéž.